

Lewandowski, Jan

"Innere Front. Militärassistentz
Widerstand und Umsturz in der
Donaumonarchie 1918, t. 1-2", R. G.
Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan,
München 1974 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 68/4, 785-789

1977

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ciw nowemu projektowi z 1913 r. Trudno zrozumieć, dlaczego autor pominął tę sprawę; w zbiorze zabrakło też listu biskupów Galicji z kwietnia 1913 r., choć został on ogłoszony drukiem i dotarł do niego, nawet osobom nie związanym z Kościołem¹, nie nastęrcza większych kłopotów.

Oczywiście, nie wszyscy biskupi zajmowali jednakową postawę — dalecy jesteśmy od generalizowania. Poglądy Bilczewskiego czy Teodorowicza były diametralnie różne od poglądów Wałęgi. Szkoda zatem, że autor tak marginesowo potraktował charakterystyki osobowe biskupów, nie wnikając w to, czy ich pochodzenie, środowisko i edukacja w jakimś stopniu zaważyły na zawartości listów. W analizie pominięto także listy ustosunkowujące się do problemów samego kleru (np. konflikty proboszczów z wikariuszami), często wywierające wpływ na działalność zewnętrzną Kościoła. Mimo tych niewielkich usterek praca godna jest uwagi, gdyż ukazuje ważny etap historii Kościoła w Polsce. Załączone indeksy i bibliografia pozwolą zainteresowanym dotrzeć do wydawnictw, w których znajdują się te czy inne listy.

Tadeusz Krawczak

R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918* t. I: *Zwischen Streik und Meuterei*, t. II: *Umsturz*. R. Oldenbourg Verlag. München 1974, s. 420, 420, 32 tabl., 11 map.

Rok 1918 przyniósł rozpad wielonarodowościowej monarchii austro-węgierskiej i zapoczątkował, żywe do dziś, zainteresowania historyków przyczynami i przebiegiem tego złożonego zjawiska. Analizowano dążenia niepodległościowe poszczególnych narodów monarchii, sytuację wewnętrzną i położenie militarne państwa Habsburgów. Większa część literatury przedmiotu ma charakter wycinkowy, dotyczy poszczególnych wydarzeń lub poszczególnych prowincji monarchii naddunajskiej. Prac syntetycznych, obejmujących cały obszar państwa habsburskiego, czy też całość terenów znajdujących się w 1918 r. w rękach c. i k. armii jest znacznie mniej. Przyczyny tego stanu rzeczy tkwią w rozproszeniu źródeł i w barierze językowej.

Recenzowana praca trzech historyków austriackich obejmuje pod względem terytorialnym, oprócz obszaru państwa austro-węgierskiego, także tereny okupacyjnych generalnych gubernatorstw wojskowych w Polsce (Lublin) i w Serbii (Belgrad). Przedmiotem zainteresowania autorów są wystąpienia rewolucyjne w wojsku austro-węgierskim, a także rola, jaką pełniły w 1918 r. oddziały wojskowe w życiu wewnętrznym państwa Habsburgów. Sytuacja w armii została przedstawiona w szerokim powiązaniu z antyhabsburskimi wystąpieniami w całej monarchii. Autorów interesowały wszelkie występujące w wojsku formy walki — od dezercji po otwarty bunt.

We wprowadzeniu zostały przedstawione podstawy prawne, formy organizacyjne i faktyczne możliwości użycia oddziałów wojskowych wewnątrz państwa. Do celów wewnętrznych przeznaczone były oddziały określane mianem „asystencji wojskowej” (*Militärassistentz*), wyznaczone do nadzwyczajnej służby bezpieczeństwa, „do ochrony władz publicznych i do zapewnienia im siły materialnej niezbędnej do stłumienia oporu”. Faktyczne możliwości użycia wojska przeciw ludności cywilnej były zależne od sytuacji w armii, a tę charakteryzowało w 1918 r. wyczerpanie rezerw ludzkich i materialnych. Katastrofalny brak środków żywności i spadek wartości korony dotykał przede wszystkim ludność cywilną, ale również armia odczuwała braki w zaopatrzeniu w żywność. Trudności aprowizacyjne, brak perspektyw szyb-

¹ List niniejszy wykorzystał i przytoczył w szerokich fragmentach J. R. Szaflik w pracy *O rząd chłopskich dusz*, Warszawa 1976, s. 252.

kiego zakończenia wojny, wreszcie wiadomości przenikające z rewolucyjnej Rosji i informacje o toczących się w Brześciu rokowaniach pokojowych doprowadziły do szerokiej fali wystąpień antywojennych już w pierwszych miesiącach 1918 r.

Wydarzenia te zostały przedstawione w pierwszej części pracy, zatytułowanej „Wyzwanie”. Omówiono tu przebieg strajku styczniowego a także przeciwdziałanie władz — m.in. użycie oddziałów wojskowych. W styczniu 1918 r. Ministerstwo Wojny posiadało w kraju 335 kompanii asystencyjnych, pewnych i zdolnych do użycia przeciw strajkującym robotnikom. Stan ten uznały władze za niewystarczający i w rejon Wiednia i Budapesztu ściągnięto jeszcze 39 batalionów z frontu. Radykalne hasła strajku styczniowego nie znalazły jeszcze oddźwięku ani wśród jednostek asystencyjnych, ani wśród formacji frontowych. Strajk styczniowy objął również Galicję i Generalne Gubernatorstwo w Lublinie. Wystąpienia antyaustriackie objęły te tereny nową falą po zawarciu przez państwa centralne pokoju brzeskiego z Ukrainą.

Także w styczniu i lutym 1918 r. doszło do antywojennych wystąpień wśród żołnierzy. Na czoło wysunął się głośny bunt marynarzy w Kotorze oraz bunty żołnierzy formacji zapasowych w Suboticy, Mostarze, Čaplinje, Konjicy i Sinj. U przyczyn buntów (odmowa wymarszu na front, hasła rewolucyjne) leżały zarówno sprawy wyżywienia, sprawy polityczne (propaganda jugosłowiańska), jak i rażąca różnica między sytuacją żołnierzy a oficerów na zapleczu.

Wydarzenia ze stycznia i lutego wywołały przeciwdziałanie władz. Noszono się z zamiarem powołania w Austrii rządu złożonego z generałów frontowych. Do celów asystencji przeznaczono, oprócz używanych dotychczas jednostek garnizonowych, gotowe do odejścia na front tzw. formacje marszowe, a przede wszystkim oparto się na formacjach frontowych. Na początku kwietnia 1918 r. na terenie monarchii znajdowało się siedem prawie kompletnych frontowych dywizji piechoty, używanych w charakterze asystencji. Dalsze pociągnięcia władz, to militaryzacja kolei i części przemysłu, wreszcie przystąpienie do rekwizycji żywności, z udziałem asystencji wojskowej, w węgierskiej części monarchii. Interesująco przedstawiona została próba ofensywy ideologicznej, podjętej w armii w końcu wiosny 1918 r. jako odpowiedź na propagandę Ententy i wpływy rewolucyjne.

Druga część pracy, „Próba rozerwania własnych szeregów”, zawiera omówienie rewolucyjnych i antywojennych wystąpień żołnierzy formacji zapasowych w okresie od maja do lipca 1918 r. Podobnie jak w poprzedniej części rozpoczęto od przedstawienia tła buntów: strajków i rozruchów głodowych, które od stycznia do maja 1918 r. objęły wszystkie większe skupiska ludności w monarchii i które tłumiono przy użyciu wojska. Istotny wpływ na sytuację w formacjach zapasowych wywierali powracający z niewoli rosyjskiej jeńcy austro-węgierscy. Jako element niepewny zostali oni poddani ostrej dyscyplinie, a nieufne, podejrzliwe traktowanie byłych jeńców przez przełożonych, w połączeniu z niedostatecznym wyżywieniem i umundurowaniem pogłębiało ich niechęć i nienawiść wobec armii i państwa. Do września 1918 r. wróciło z Rosji 623 tysiące jeńców, a już 25 kwietnia doszło do rozruchów wśród byłych jeńców, Słowaków z batalionu zapasowego 12 pułku piechoty w Zrenjaninie. W maju i czerwcu bunty żołnierskie objęły formacje zapasowe na terenie Czech, Moraw, Galicji, Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie i Słowacji. Przyczyną wystąpień, na których czele stali z reguły byli jeńcy, było najczęściej niedostateczne wyżywienie i żądanie dłuższych urlopów ze strony żołnierzy z terenów objętych działaniami wojennymi (Galicja). Treścią wystąpień była odmowa wymarszu na front, czasem splądrowanie koszar i miejscowości.

Poważniejszy charakter miały bunty żołnierskie w Judenburgu, Murrau, Radkersburgu, Rumburku, Fecsu i Kragujevacu — zazwyczaj po opanowaniu koszar żołnierze wychodzili na miasto, wznosili okrzyki antyaustriackie i powoływali się na przykłady rosyjskie. Do tłumienia buntów władze musiały użyć znacznych sił

wojskowych, a rozprawy przed sądami doraźnymi kończyły się zazwyczaj wyrokami śmierci, których w skrajnym przypadku (Kragujevac) wydano i wykonano aż 44.

Analizując motywy buntów Ministerstwo Wojny wskazywało na trzy grupy przyczyn: 1. Socjalne (niedostateczne wyżywienie i umundurowanie, propaganda rewolucyjna prowadzona przez byłych jeńców); 2. Polityczno-narodowe (wpływ ludności cywilnej, propaganda narodowa, zwłaszcza jugosłowiańska); 3. Wojskowe (brak odpowiedniej kadry dowódczej, niedostateczne wyszkolenie żołnierzy). Środki, jakie podjęło Ministerstwo Wojny, to dalsze zaostrzenie dyscypliny i nadzoru, przeniesienie zbuntowanych formacji na inne tereny i wprowadzenie konfidentów do jednostek złożonych z byłych jeńców.

W trzeciej części monografii, rozpoczynającej tom II („W kierunku rozpadu”) przedstawiono sytuację wewnętrzną monarchii w czasie ostatnich miesięcy poprzedzających jej rozpad. Sytuacja na froncie zewnętrznym nie pozwalała na dalsze pozostawanie dywizji frontowych w głębi kraju, zwłaszcza że przy pełnieniu funkcji asystencyjnych traciły one swą wartość bojową i ulegały „rozkładowym” wpływom. W czerwcu i lipcu większość jednostek frontowych wróciła do swych armii, zaś rosnące potrzeby wewnętrzne Ministerstwo starało się zaspokoić przez tworzenie specjalnych batalionów asystencyjnych, złożonych z pewnych żołnierzy, wybranych z formacji zapasowych.

Lato i początek jesieni 1918 r. przyniosły masową dezercję z szeregów. W sierpniu szacowano liczbę dezertersów, żołnierzy, którzy nie wrócili z urlopów i zbiegłych jeńców na około 100 tys., a w końcu października już na około 250 tys. Próby zwalczania dezercji (zaostrzone postępowanie dyscyplinarne i karne, oblawy na dezertersów) były bezskuteczne, tym bardziej że dezerterszy cieszyli się na ogół poparciem i pomocą ze strony ludności cywilnej.

Ostatnia, czwarta część pracy („Przełamanie”) zawiera dość szczegółowe omówienie końcowej fazy przygotowań, zarówno obrońców starego porządku, jak i sił odśrodkowych do decydujących wydarzeń z ostatnich dni października i początku listopada 1918 r. W październiku władze monarchii ponownie ściągnęły do kraju szereg jednostek frontowych, rozmieszczając je w miejscach spodziewanych wystąpień antypaństwowych. Tym razem jednak w samych oddziałach asystencyjnych wystąpiły kłopoty z utrzymaniem dyscypliny, a konspiracja antyaustriacka objęła także oficerów (Praga, Kraków, Wiedeń). Ostatnia próba ofensywy ideologicznej obrońców starego porządku, podjęta w przededniu rozpadu monarchii, nie przyniosła już oczekiwanych rezultatów.

Mimo narastającego zagrożenia władzom udało się jeszcze stłumić socjalistyczną próbę obalenia panowania austriackiego w Pradze w dniu 14 października. Był to jednak ostatni sukces c. i k. asystencji. Od 20 października zaczęły napływać do Naczelnej Komendy Armii meldunki o buntach w wojsku na froncie bałkańskim, a następnie włoskim. Autorzy przedstawili upadek kolejnych wojskowych centrów panowania austriackiego i węgierskiego, koncentrując uwagę na utworzeniu nowych narodowych ośrodków władzy politycznej i na przejmowaniu przez nie władzy wojskowej od c. i k. komend korpusów (*k.u.k. Militärkommando*). Przedstawiono więc kolejno wydarzenia w Pradze, Zagrzebiu, Lublanie, Puli, Sarajewie, Budapeszcie, Krakowie, Lwowie, Przemyślu, Lublinie (Generalne Gubernatorstwo Wojskowe), Czerniowcach i wreszcie w sercu monarchii — w Wiedniu.

Wiele miejsca poświęcono w omawianej pracy wydarzeniom na ziemiach polskich — przede wszystkim w Galicji, ale także w okupowanej przez Austro-Węgry części Królestwa Polskiego. Problematyka galicyjska pojawia się już w związku ze strajkiem stycziowym. Dość obszernie omówiono wydarzenia w Galicji i Królestwie związane z traktatem brzeskim i przyznaniem Chełmszczyzny Ukrainie. Przedstawienie sprawy chełmskiej skłania do kilku uwag. Autorzy monografii stwierdzają: *Der am 9. Februar zwischen den Mittelmächten und der Ukrainischen*

Volksrepublik abgeschlossene Friedensvertrag beinhalte im Artikel II/2 die Abtretung des Gouvernements Cholm — eines national gemischten, mehrheitlich ukrainischen Gebietes — an die Ukraine (t. I, s. 92). W zdaniu tym dwa sformułowania budzą zastrzeżenia: 1. *Gouvernement Cholm*. Austro-węgierskie władze okupacyjne nie uznawały wyodrębnienia guberni chełmskiej z Królestwa Polskiego, nie uznawały zmian administracyjnych spowodowanych utworzeniem tej guberni, we własnej praktyce administracyjnej stosowały podział administracyjny obowiązujący przed utworzeniem guberni chełmskiej¹. W traktacie brzeskim nie używano nazwy „gubernia chełmska”, a jedynie wytyczono linię graniczną między Ukrainą a Polską, linia ta biegła nieco na zachód od granicy byłej guberni chełmskiej². 2. *Mehrheitlich ukrainische Gebiet*. Według spisu powszechnego, przeprowadzonego przez austro-węgierskie władze okupacyjne 15 października 1916 r. w pięciu powiatach, które w większej części (Biłgoraj, Zamość) lub w całości (Chełm, Hrubieszów, Tomaszów) znalazły się po ukraińskiej stronie ustalonej w Brześciu linii granicznej — ich mieszkańcy posługiwali się następującym językiem domowym:

Powiat	Język polski	Język rosyjski	Język ruski (ruthenisch)
Biłgoraj	68 024	2 833	362
Chełm	59 531	2 605	2 574
Hrubieszów	51 366	3 996	1 387
Tomaszów	60 578	2 926	1 297
Zamość	114 372	1 877	28
Razem	353 871	14 237	5 648

Źródło: AGAD, Militärgeneralgouvernement in Lublin, Wirtschaftliche Sektion 528, s. 45—48: Volkszählung vom 15. Oktober 1916 im österreich ungarischen Okkupationsgebiet Polen. Die anwesende Zivilbevölkerung nach Muttersprache und Konfession.

Na stosunki narodowościowe na tym terenie istotny wpływ wywarły działania wojenne, w czasie których, zwłaszcza w 1915 r., ludność prawosławna masowo opuszczała teren Chełmszczyzny. Warto jednakże przytoczyć opinię austro-węgierskiego komisarza cywilnego z powiatu hrubieszowskiego z końca 1915 r.: *Schliesslich wird noch bemerkt, dass weder vor dem Kriege, noch jetzt, keine in galizischen Sinne gemeintem Ukrainer im Kreise existieren, bez. vorhanden sind. Viele von den zurückgebliebenen orthodoxen Ruthenen haben die röm. kat. Religion (und nicht griechisch unierte) angenommen und bekennen sich als Polen. Der galizische Ukrainismus und die gr. kat. Kirche ist den hiesigen orthodoxen Ruthenen ohne Ausnahme unsympatisch*³.

Sygnalizując sprawy dotyczące ziem polskich trzeba wskazać na pierwsze w literaturze historycznej omówienie buntów w austro-węgierskich formacjach zapasowych w okresie od maja do lipca 1918 r. w Galicji: w Samborze, Żurawicy i Krakowie, na Śląsku Cieszyńskim — w Bielsku i w lubelskim Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym: w Lublinie, Kraśniku, Kielcach, Piotrkowie i Zamościu — ten ostatni bunt z niewiadomych przyczyn omówiono dwukrotnie (t. I, s. 314 n., t. II,

¹ Ustanowienie granic obwodów w dawnych guberniach lubelskiej i chełmskiej, „Dziennik Rozporządzeń c. i k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego dla austriacko-węgierskiego obszaru okupowanego w Polsce”, cz. I z 9 października 1915 r.

² W. Bihl, *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk*, Wien-Köln-Graz 1970, s. 120 Tamże wiele nieścisłości w przedstawieniu sprawy Chełmszczyzny na s. 72 nn.

³ AGAD, MGGL Militärgouvernement Kielce 1712, s. 1131: Bericht des leitenden Zivilkommissärs den k.u.k. Kreiskommandos Hrubieszów für die Zeit vom 26/10 bis 31/12 1915.

s. 58 n.). W tomie II przedstawiono sprawę masowej dezercji z oddziałów zapasowych na terenie Galicji, wreszcie naszkicowano proces przejmowania władzy przez instytucje polskie w Krakowie i Lublinie i konflikt polsko-ukraiński na terenie Lwowa i Przemyśla. Przy omawianiu likwidacji okupacji austro-węgierskiej w Królestwie Polskim autorzy przyjmują, za literaturą polską⁴, liczbę 8000 żołnierzy austro-węgierskich jako całość stanu wojsk okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym, podczas gdy szef sztabu tego Generalnego Gubernatorstwa w okresie od września 1915 do lipca 1918 r., przebywający w Lublinie także w końcu października i na początku listopada 1918 r. płk A. Hausner określa liczebność wojsk okupacyjnych w końcu października 1918 r. na około 150 000 żołnierzy, zamieszczając przy tym wykaz stacjonujących na tym terenie jednostek⁵.

Przechodząc do oceny końcowej wypada podkreślić imponującą rozległość kwerendy źródłowej (oprócz archiwów i bibliotek Wiednia, także Budapeszt, Praga, Zagrzeb, Freiburg i Zadar) oraz wykorzystanie literatury przedmiotu w językach wszystkich narodów byłej monarchii naddunajskiej. Obok spraw znanych w dotychczasowej literaturze, monografia R. G. Plaschki, H. Haselsteinera i A. Suppana zawiera wiele partii pionierskich, decydujących o jej trwałej treści dla badań nad dziejami rozpadu monarchii habsburskiej i narodzin państw narodowych w Środkowej Europie.

Jan Lewandowski

Robert Kvaček, *Historie jednoho roku*, „Edice Archiv” t. XVII, „Mladá fronta”, Praha 1976, s. 266.

Ta w założeniu popularna książka zasługuje na uwagę polskiego historyka nie tylko ze względu na osobę autora — znanego z dawniejszych publikacji przeznaczonych dla czytelników fachowych — lecz także z powodu wykorzystania trudno dostępných materiałów archiwalnych czechosłowackiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

Formalne ramy pracy tworzą dzieje 1936 r. w polityce europejskiej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na losy Europy środkowej. Autor jednakże przedstawia wydarzenia na szerszym tle, ukazując procesy, które przebiegały wcześniej oraz wyjaśniając konsekwencje decyzji politycznych. W rezultacie otrzymuje czytelnik obraz wydarzeń, które prowadziły w latach trzydziestych do katastrofy monarchijskiej oraz wybuchu wojny we wrześniu 1939 r., aczkolwiek o tych konsekwencjach bezpośrednio nie ma mowy.

Istotną zaletą książki jest ukazanie wzajemnego związku polityki wewnętrznej niektórych państw (zwłaszcza Czechosłowacji, Francji i Niemiec) z polityką zagraniczną. Dzięki temu na wyrazistości zyskuje analiza problemów stosunków międzynarodowych.

Autor wybrał formę narracji na poły literackiej, z licznymi anegdotami. Jednakże podstawą są relacje uczestników wydarzeń, raporty dyplomatyczne, korespondencja i inne dokumenty obficie cytowane w tekście. Wprawdzie autor — ze względu na popularną formę książki — zrezygnował z przypisów, lecz informacje zawarte w tekście są z reguły wystarczająco dokładne, by historyk orientował się

⁴ T. Bobrownicki-Libchen, *Sily okupacji austriackiej w przeddzień przewrotu*, „Niepodległość” t. V, 1932, s. 403; za nim M. Zgórnjak, *Der Zusammenbruch der militärischen Organisation Österreich-Ungarns im Jahre 1918 in Polen* [w:] *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*, ed. R. G. Plaschka, K. Mack, Wien 1970, s. 299.

⁵ A. Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges*, Wien 1935, s. 366 nn.